

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

Проблеми історії нового часу

Л. Г. МЕЛЬНИК (Київ)

Правління гетьманського уряду (1733—1735 рр.)

В останні роки гетьманства Данила Апостола царський уряд після воцаріння Анни Іванівни взяв курс на дальше зміцнення російського самодержавства, нівеляцію національних окраїн імперії, а відтак повернувся до політики щодо України царя Петра І, спрямованої на послідовне обме-

ження автономії Гетьманщини та ліквідацію гетьманату. Це, зокрема, дістало яскравий вияв у ситуації, що склалася у зв'язку із створенням так званого Правління гетьманського уряду у 1733—1735 роках.

29 квітня 1733 р. резидент при гетьмані Апостолі генерал Наришкін повідомив канцлера Головкіна, що напередодні, в день коронації цариці Анни Іванівни, був у гетьмана святковий обід, під час якого у нього стався параліч: віднялися ліві рука і нога. Колишній резидент, вельми довірена особа цариці, князь О. Шаховської, писав їй, що, приїхавши 26 травня до Глухова, був у гетьмана Апостола, той дуже хворий, мало надії, що залишиться живим, ніяких паперів не підписує, це робить генеральний писар Турківський, і від того в Україні можуть статися розрухи. Далі Шаховської повідомляв царицю, що застав у Глухові всю старшину й став вияснити, чому вона зібралася. Йому стало відомо, що старшина має намір за життя тяжко хворого гетьмана взяти на себе керівництво Генеральною військовою канцелярією, як це було після смерті гетьмана Скоропадського, коли управління Гетьманщиною зосередилося в руках генеральних старшин на чолі з Павлом Полуботком. “От этого правления, — писав Шаховської, — какие воспоследовали дела, о том вашему величеству известно...” Шаховської дізнався також, що гетьман Апостол сам хотів передати правління Генеральною канцелярією старшині без погодження з резидентом Наришкіним. Останній за порадою Шаховського 29 травня відправився до гетьмана й запитав його, чому він так розпорядився, не порадившись з ним, адже гетьман насамперед мав просити указу цариці, а до одержання указу генеральний писар повинен про всі справи ставити до відома його, Наришкіна. Під час наступного відвідання Апостола Шаховської заявив гетьману те ж саме. Гетьман Апостол відповів, що він наказував генеральному писарю доповідати про всі справи Наришкіну, говорив ще щось, але таким слабим голосом, що не можна було зрозуміти. Генеральний писар Турківський заявив, що гетьман наказав йому написати листа до старшини, аби вона прийняла правління Генеральною канцелярією, і лист цей був доставлений резиденту Наришкіну.

30 травня до Шаховського відправилися кілька лояльних старшин. Вони від наміру керувати Генеральною канцелярією без указу цариці відмовилися, просили поради, у який спосіб писати до Іноземної колегії відносно указу. Шаховської відповідав, що треба передусім просити указу — кому цариця накаже правити Генеральною канцелярією, а до одержання указу про всі справи слід доповідати резиденту Наришкіну, який і має накладати резолюції. Старшини погодилися: чернетка прохання про указ була складена й показана Наришкіну. Та 1 червня Турківський прийшов до резидента й заявив, що гетьман цього прохання про указ писати не звелів¹. “Не соизволите ли, ваше величество, — звертався до цариці Анни Іванівни Шаховської, — указать от гетьмана взять писменно, а генеральную старшину допросить, для чего они по совету генерала Нарышкина не делают, а **делают по своим прихотям** (підкреслено нами. — Л. М.), и не соизволите ли, ваше величество, впредь до будущего указа для вышеписанных резонов приказать гетманскую канцелярию принять в управление генералу Нарышкину, чтоб старшина в то правление не вступала?” Отже, йшлося про повне відсторонення старшини від державних справ у Гетьманщині. Шаховському стало відомо, що старшина сподівається на оголошення після смерті Апостола виборів нового гетьмана. Однак Шаховської одержав від кабінет-міністрів Остермана і князя Черкаського листа, в якому питали про його думку: як вчинити в Україні на випадок смерті гетьмана? Шаховської відповів, що як під час хвороби Апостола, так і після

його смерті управління Генеральною канцелярією слід доручити одному резиденту Нарішкіну, оскільки, один раз допустивши старшину до управління Гетьманщиною, у разі “їхніх неправильних дій” (?), важче буде відсторонити їх від справ. “В бытность мою здесь, — писав колишній резидент, — хотя гетман и один был, однако некоторые дела, по представлениям моим, отправлялись медленно... О каких делах по пунктам (идеться про пункты таємної інструкції першому резиденту при Апостолі — Наумову. — Л. М.) велено гетману советоваться с старшиною и полковниками, по тем и генерал Нарышкин может призывать их в совет”. Стосовно обрання нового гетьмана Шаховської вважає, що цього робити не слід, замість гетьмана слід поставити правителя-росіянина: “О намерении ее величества быть ли гетману или не быть точно не известен, однако представляю мое мнение ... не соизволит ли ее величество по смерти нынешнего гетмана определить одну персону, как теперь генерал Нарышкин, **которого назвать наместником гетманства** (підкреслено нами. — Л. М.), чтоб он все войсковые и челобитческие дела отправлял на прежнем основании их малороссийских прав и обыкновений со всяким прилежанием без медленности и волокиты, дабы весь малороссийский народ мог получать от него всякое удовольствие, чем бы час от часу, а не вдруг, и к прочим обычаям удобнее было их склонять по воле ее величества...” Стосовно поширення на Україну російського законодавства, то Шаховської вважає, що ще не на часі: “...а чтоб ныне вдруг переменить и содержать их не по прежним правам, этого я не считаю полезным, ибо при гетмане бывало так, а теперь иначе”².

Кабінет міністрів прийняв до відома міркування Шаховського. 12 червня була відправлена Нарішкіну царська грамота з наказом негайно взяти Генеральну канцелярію в своє управління, всіма справами гетьманщини правити згідно з указом, суворо наглядати, аби нічого в Генеральній канцелярії не робилося без його наказів, особливо це стосувалося відправки універсалів і листів у полки.

Проїшов деякий час, стан здоров'я старого гетьмана не поліпшувався. 10 липня до Нарішкіна була надіслана з Петербурга нова таємна грамота: “Когда гетман Апостол умрет, тогда все правление Малороссии ведать вам с некоторым числом великороссийских персон да из малороссиан, из генеральной старшины и полковников такому же числу, сколько будет великороссиан, делать с общего согласия и совета, подписывать дела и указы всем, смотреть и предостерегать, чтоб ничего противного интересам нашим и народу малороссийскому тяжести не было”. Стосовно грошових і натуральних податків з населення та їх використання, то за винятком частини, що мала йти вдові гетьмана, вся решта надходила під контроль царського уряду: “Определенному генеральному войсковому суду и подскарбиям войсковым для сборов быть прежним и на прежнем основании как при гетмане было. Доходы, которые собирались гетману на булаву, на кухню и прочие, собирать по-прежнему определенным к тому особливим сборщикам, а из тех сборов надобно что-нибудь дать жене гетманской, пока она жива будет, а прочее, что останется, без указа нашего ни на какие расходы не держать”. Всі кадрові питання в Гетьманщині має вирішувати сам резидент Нарішкін з відома князя Шаховського (зрозуміло, в інтересах “благосостояния малороссийского народа”): “Имеете вы нам донести и представить заблаговременно, кто достоин вместе с вами управлять из великороссиан и из малороссиан, о чем вы должны снести с вашим генерал-лейтенантом князем Алексеем Шаховским, и каким порядком вести то правление для нашего интереса, для целости и благосос-

тояния малороссийского народа. До смерти гетмана все это содержать вам в наивысшем секрете, чтоб, кроме вас, никто об этом не ведал”³.

Наприкінці грудня 1733 р. Нарішкін відправився для консультацій у Петербург. Тим часом стан здоров'я гетьмана Апостола різко погіршився й 17 січня 1734 р. він помер. Члени Генерального суду — російські офіцери Радіщев, Кишкін та Синявін, — які перебували тоді в Глухові, того ж дня надіслали до Петербурга донесення про смерть гетьмана. Кабінет міністрів негайно зажадав від генерала Шаховського, який перебував тоді на Київщині (як найбільш досвідченого в “малороссийских делах”) терміново прибути до Глухова й розпочати створення правління для Гетьманщини; тоді ж Радіщев, Кишкін і Синявін отримали указ, згідно з яким до прибуття в Глухів князя Шаховського, разом з старшинами — членами Генерального суду — вони мають займатися всіма справами й доглядати, аби в Україні не сталося якого-небудь розбрату, та пильнувати за старшиною і всім українським народом.

29 січня 1734 р. Кабінет міністрів, обговоривши ситуацію в Україні, виробив “всеподданническое мнение”, адресоване цариці. У ньому насамперед наголошувалося на необхідності скасування гетьманства. Лівобережну Україну пропонувалося знову передати з відання Іноземної колегії до Сенату як звичайну провінцію: “Гетману впредь быть не рассуждается, — писали міністри, — а быть правлению вместо чина гетманского во шти персонах состоящему, а именно: из 3-х великороссийских, из 3-х малороссийских и к тому представляется ныне, хотя на время, пока дело в надлежащий порядок приведено будет, кн. А. Шаховской, а кому при нем из великороссийских и из малороссийских быть, тому ниже сего представляются в кандидаты, которым быть в заседании в равенстве, а сидеть на правой стороне русским, а левой малороссийским и править дела по прежним инструкциям и решительным пунктам (виданих гетьману Апостолу. — Л. М.), а генеральному воинскому суду быть по прежнему; тому правлению быть под ведением Сената, во особой конторе. **И сие содержать секретно, а в указах и в прочих письмах не показывать, что намерение имеется гетмана не выбрать...** (підкреслено нами. — Л. М.). В кандидаты представляются: из великороссийских — Иван Вельяминов, Степан Колычев, Андрей Чернышов, Дмитрий Порецкой. Из малороссийских: обозный Лизогуб, из подскарбиев — Маркович, из генеральных есаулов — Мануйлов”. На “мнение” цариця Анна Іванівна наклала резолюцію: “Опробуэца”⁴.

31 січня царський уряд надіслав в Україну Грамоту старшині й українському народу. До неї було додано ще 10 грамот для розсилання в полки, а “для роздачи в народ” — “друкованные листы”. В Грамоті цариця запевняла український народ, що нове Правління на чолі з князем Шаховським **вводится тимчасово** — “до впредь будущего о избрании гетмана соизволения”, що козацтво й Гетьманщину царський уряд буде при всіх “правах и привилегиях во всем по пунктам гетмана Богдана Хмельницкого содержать”. “Объявляем, — говорилося в Грамоті, — что по воле Божией, наш верный подданный Войска Запорожского обеих сторон Днепра Гетман Даниил Апостол, сего генваря 17 дня преставился, и будучи мы его верностию и службою довольны, о нем все милостивейше сожалеем. А понеже в избрании Гетмана надлежит нам иметь прилежное и крепкое рассуждение, **дабы доброй и верный человек к тому знатному уряду изобретен был** (підкреслено нами. — Л. М.), от которого б к Нам неверности показано не было, и вам, верным подданным нашим ... не могло произойти каких бедств и разорений; сего ради, **покамест такой сыщется** (підкреслено на-

ми. — Л. М.), имея мы, великая государыня... всегда о вас, наших подданных, малороссийского народа людях матернее попечение, дабы по смерти его, нашего верного подданного Гетмана, в правлении Малой России и во всяких делах не учинилось остановки и помешательства, и о том каким случаем не пришло чего интересам нашим противного, и вам нашим подданным не приключилось какой тягости, повелели всемилостивейше: **до впредь-будущего о избрании Гетмана, нашего всемилостивейшего соизволения** (підкреслено нами. — Л. М.), быть правлению в Малой России во шти персонах состоящему, между которыми, в первых, нашему генерал-лейтенанту... и нашему ж генерал-адъютанту князю Алексею Шаховскому, и еще двум великороссийским, да из вас малороссийской генеральной старшины обозному генеральному Якову Лизогубу и еще двум, которые по благоизобретению назначены будут; и им быть в заседании в равенстве; а сидеть на правой стороне великороссийским, и на левой малороссийским, и управлять им все малороссийские дела, которые до уряду гетманского надлежат, с общего согласия и совету, и подписывать те дела и указы всем по нашим И. В. указам и по малороссийским вашим правам, по прежним инструкциям и по решительным пунктам, данным умершему Гетману Апостолу в 1728 году. При том же **смотреть и предостерегать, дабы ничего противного интересам нашим не произошло** (підкреслено нами. — Л. М.) и вам, народу малороссийскому, ни в чем тягости показано не было; определенному Генеральному войсковому суду и подскарбиям, для сборов быть на прежнем основании. И во всем вышеписанном сию нашу И. В. грамоту в народ публиковать, чтоб оное наше всемилостивейшее соизволение и имеющееся об вас матернее попечение всем вам было известно, и быть вам, нашим подданным, к нам, великой государыне... по вашей присяжной должности, всегда в верности непоколебимо, ибо мы великая государыня... всемилостивейше намерены вас, наших подданных, весь малороссийский народ, при ваших правах и привилегиях во всем по пунктам Гетмана Богдана Хмельницкого, на которых он со всем малороссийским народом под высокодержавную руку... государя царя и великого князя Алексея Михайловича в подданство пришел, содержать неотменно”⁵.

Справжні наміри царизму стосовно України розкривалися в іменному указі цариці Анни Іванівни Шаховському від 31 січня: “По уведомлении о смерти гетмана Апостола имели мы рассуждение, каким образом по известному вам нашему намерению (йдеться про намір скасувати гетьманство. — Л. М.) в правлении малороссийском впредь поступать, и рассудили за благо учредить правление гетманского уряда, которому состоять из шести персон, и из великороссийских, во-первых, вам, а из малороссийских — обозному Лизогубу, и взять вам к тому правлению на время до указа нашего из тамошних офицеров двоих, а сюда прислать вам свое мнение, кого вы к тому правлению из великороссиян... за годного впредь быть усматриваете, а из малороссийских сверх обозного Лизогуба здесь сочлись достойными Андрей Марков(ич) да Иван Мануйлов, и если вы за ними ничего подозрительного и противного не знаете и считаете достойными, то извольте их назначить в правление с вами и до нашего указа”. Далі в указі зазначається: “**А что в объявленной нашей грамоте и в инструкции писано, что правление гетманского уряда определено до впредь будущего избрания гетмана, и сие написано для того, чтобы ныне, в начале сего объявления, народ не имел в том сумнения и не чинил противных толкований** (підкреслено нами. — Л. М.)... Вам же, по имеющей прежней секретной инструкции (інструкція першому резидентові при гетьмані Апостолі. — Л. М.)... предостерегать того, чтоб какой шатости в малороссийском народе под нынешний час не произошло и смотреть того прилежно, и ежели б, паче чая-

ния, что могло противное случиться, то в том поступать по силе той инструкции и отправленных недавно наших указов”. Далі, вимагаючи “донесть, как определенные в войсковом суде великороссийские судьи поступают”, й надаючи право Шаховському замінити їх новими на свій розсуд (“кого он за достойных к тому знает”), указ нагадує: “Надобно в суде таких людей иметь, которые были б правдивы и ко взяткам не лакомы, и не было б от них народу озлобления и обид и дабы оный малороссийский народ **правосудием тех великороссийских судей был доволен и приобыкал к великороссийскому правлению** (підкреслено нами. — Л. М.)”⁶. Для певного гарантування від всіляких “шатостей” споміж українців під кормигою нової імперської установки в Україні в “секретнейшем” указі цариці від того ж 31 січня 1734 р. пропонувалось вжити систему таємних заходів з метою розкласти основу національного життя — сім’ю: “Понеже мы убедились, — говорилось в указі, — что смоленская шляхта с малороссийскими жителями в свойство вступает, и со обеих сторон сыновей женят и дочерей выдают, что кажется противно нашему интересу, а за пристойнее и полезнее рассуждаецца, **дабы оной малороссийский народ охоту имел своитца и в свойство вступать с нашим великороссийским народом** (підкреслено нами. — Л. М.) ... того ради повелеваем вам, дабы вы по вашему искусству секретно под рукою особливо трудились малороссиян от свойства с смоляны и с другими зарубежными жителями отводить, и **побуждать их и искусным образом приводить в свойство с великороссийскими** (підкреслено нами. — Л. М.), и пристойными рассужде(ниями) дабы они свогились и в свойство вступали более с нашими великороссийскими подданными, и сие содержать секретно”⁷.

Отже, як бачимо, публікуючи свої грамоти й укази наприкінці січня — на початку лютого 1734 р., царизм вдався до подвійного обману українського народу: обіцяючи наступні вибори гетьмана (зрозуміло, “вірної” російському престолу особи), він в дійсності прийняв тверде рішення скасувати гетьманат; обіцяючи й надалі дотримуватися прав і привілеїв Гетьманщини згідно зі “Статтями Богдана Хмельницького”, царизм насправді взяв курс на те, аби українці призвичаювалися до російського правління з його всевладям чиновництва, страхітливою системою “слова и дела” государственого.

Разом із указами 31 січня була надіслана Інструкція новостворюваному Правлінню в Україні стосовно повсякденних дій. В ній вказувалося, що Правління на чолі з Шаховським має діяти згідно з попередніми інструкціями та “решительными пунктами” гетьману Апостолу 1728 р., всі справи вирішувати “с общего согласия и совета”. В судочинстві бути суду й розправі “по прежнему обыкновению”; зберігалися сотенні, полкові й Генеральний суди; апеляції відповідно мали розглядатися від нижчих до вищих судів, а хто не задоволений рішенням Генерального суду, той може подати апеляцію до Канцелярії Правління гетьманського уряду та “бить челом” в Сенаті. Отже, вищою апеляційною установою ставала імперська установа — Сенат. Податки, як і раніше, повинні збирати два генеральні підскарбії, один — росіянин, другий — з української старшини (згідно з “решительными пунктами” 1728 р. та інструкцією підскарбій від 1729 р.). Всі зібрані кошти мали йти “на потребные действительные войсковые расходы”, звіт по прибутках і видатках необхідно було подавати в Канцелярію Правління гетьманського уряду, а після його “освидетельствования” в Правлінні — відсилати до Сенату, в Канцелярію малоросійських справ. Кошти, що збиралися спеціальними збирачами гетьману “на булаву”, з його маєтностей, ні на які видатки не можна було використовувати без царського указу (з них 3000 руб. щорічно мали видавати вдові гетьмана).

Заміщення старшинських “урядів” мало здійснюватися згідно з “решительными пунктами” 1728 р. (пункт 3-й: “в генеральную старшину и в полковники выбирая прежде кандидатов человека по два и по три, писать к Е. И. В. и требовать указа...”). Утримання найманих військ (сердюків і компанійців) мусило здійснюватися теж згідно з “решительными пунктами” (пункт 6-й: дозволено мати три полки найманців, по 500 чол. в кожному). Наказувалося “без упущения времени” довести до завершення роботу (почату ще за гетьмана Апостола) по складанню зводу законів Гетьманщини — на основі Литовського статуту, “Саксону” та Магдебурзького права. У всіх справах Правління мало діяти згідно з царськими указами та “решительными пунктами” 1728 р., якщо ж члени Правління “по тамошнему усмотрят... к лучшему и удобнейшему для предосторожности интересу нашего И. В. и для целости и содержания в добром порядке малороссийского народа: о том доносить, с приложением своего мнения”⁸.

Нарешті 1 лютого 1734 р. було видано царський указ про підпорядкування Правління гетьманського уряду Сенату та про створення там особливої Канцелярії малоросійських справ⁹.

Тим часом князь Шаховської, перебуваючи в дорозі з-під Білої Церкви до Глухова, був поінформований про думку Кабінету міністрів від 29 січня 1734 р., яке одержало вже “апробацію” цариці Анни Іванівни — про заміну гетьманського управління Україною Правлінням “из шти персон”. Не поділяючи цих змін в управлінні Гетьманщиною, він відправив у Петербург у другій половині лютого свої “доношения”, у яких “представлял, чтоб правлению в Малой России не быть во шти персонах”. Тоді ж Шаховської подав свій проект управління Гетьманщиною, в якому розвивав власні ідеї, висловлені ще в листах до цариці та до Кабінету міністрів у червні 1733 р., насамперед про відсторонення генеральної старшини від управління та призначення **на місце гетьмана** російського можновладця. Виступаючи проти колегіального управління в Україні, Шаховської виставив два “резони”: 1) раніш, мовляв, гетьмани правили Генеральною канцелярією одноосібно й накладали на всі важливі документи власноручні резолюції, якщо ж тепер Генеральною канцелярією буде керувати колегіальна установа, “то от того в той канцелярии может произойти великая многотрудность и по отправлению дел остановка”; 2) українська старшина вже давно прагне до повного управління Генеральною канцелярією, а коли нині старшин допустити до управління нею, “то впредь оных ... отрешить уже не так удобно будет, как бы они к тому делу допущены не были”¹⁰.

Як бачимо, Шаховської був послідовним прибічником єдиновладдя в Україні, політики тримання її “в залізному кулаці”, виступав проти залучення українських старшин до управління Гетьманщиною. Він виступав за збереження гетьманату, але з тим, щоб прерогативи гетьмана були зосереджені в руках правителя-росіянина (маючи на увазі, ймовірно, себе). Варто зазначити при цьому, що хід думок Шаховського, безсумнівно, цілком збігався з справжніми (таємними) намірами царизму стосовно України, але їхні погляди на методи реалізації цих намірів були неоднаковими. Царський уряд жадав здійснювати в Україні більш помірковану політику з тим, щоб український народ поступово “приобыкал к великороссийскому правлению”¹¹.

Для обговорення “доношений” Шаховського, в яких він пропонував свій проект управління Гетьманщиною, 7 березня 1734 р. відбулася в Кабінеті міністрів “особлива нарада”. У висловленій кабінет-міністрами думці зазначалося, що вони “по добровольному рассмотрению о резонах от него (Шаховського. — Л. М.) представленных, всеподданнейшее свое мнение приносят, что при нынешних случаях, к интересам Е. И. В. за

приличнее и полезнее рассуждают быть тому правлению до времени на таком основании, как... в указе января 31 дня определено, и поступать ему, генерал-лейтенанту (Шаховському. — Л. М.), в том по посланным к нему указам и инструкции и сочиненный манифест о том правлении по тому ж указу в народ публиковать”. Отже, як бачимо, на певний час (“до времени”) вважалося більш доцільним колегіальне правління в Україні. Щодо “резонів” Шаховського стосовно форми правління, то “особлива нарада” визнала обидва безпідставними: відносно першого вона висловила, що “сие весьма не признается, понеже канцелярии от того вящего труда быть не может, как прежде бывало, но паче, когда с общего совета того учрежденного собрания дела решены и отправлены будут, то еще лучшего и основательнейшего порядку и меньшей остановки в делах оттого уповать надлежит”; стосовно другого заявила про доцільність участі трьох українських старшин в Правлінні: “что некоторые из малороссийских в том собрании присутствовать станут, никакого предосуждения интересам Е. И. В. не признается, но паче еще польза, понеже не вся старшина присутствовать станет, но только три персоны, и те три персоны одне **никакой власти иметь не будут** (підкреслено нами. — Л. М.), но должны с великороссийскими вместе заседать и дела отправлять”. Позаяк кабінет-міністри не погодилися з думкою Шаховського про заміщення гетьманського “уряду” одним правителем-росіянином, вони це пояснювали так: “Сверх того, ежели с самого начала всех малороссийских от правления вовсе и генерально отрешить и одному великороссийскому все правление вручить, то б оный малороссийский народ от того в какое сумнение приведен не был, и иногда б вящие какие затруднения от того не произошли. И для того, нижеподписавшиеся, при прежнем своем всеподданнейшем мнении... пребывают”, хоч в залежності від того, як “дела там пойдут, всегда в Е. И. В. всемилостивейшем соизволении будет состоять — сие на время учиненное правление отменить и другие такие учреждения учинить, какие по обстоятельствам для интересов Е. И. В. всемилостивейше за благо рассуждены будут; а покамест сие правление совсем основано и в надлежащий порядок приведено не будет, то его (Шаховського. — Л. М.) оттуда отлучать, видится, невозможно”. Отже, 7 березня Кабінет міністрів прийняв рішення про “оставление в силе, вопреки доношениям кн. Шаховского, указа 31 января 1734 г. о бытии в Малороссии, вместо гетмана, управлению из шести лиц”, що й було схвалено в той же день Анною Іванівною ¹².

Зрештою, Шаховській змушений був діяти згідно з рішенням Кабінету міністрів від 7 березня, яке підтвердило чинність січневих указів та Інструкції. В березні він, прибувши до Глухова, став займатися безпосередньо створенням Правління. Насамперед він поставив вимогу перед генеральною старшиною віддати йому гетьманські клейноди. Відтак у листі до Петербурга просить “о взятии у генерала Нарышкина прежде данной ему, князю Шаховскому, в бытность его при гетмане, секретной инструкции и о присылке к нему”. Кабінет міністрів в листі від 16 березня 1734 р. повідомив Шаховського, що “оная инструкция и секретные пункты, и указ и цифирная азбука (шифр. — Л. М.) отправлены... при сем” ¹³.

Вже в перші місяці свого правління Шаховській зіткнувся з фактом існування серед частини старшин прагнення зберегти гетьманство. Як пише С. Соловійов, коли старшинам оголошена була воля цариці щодо нової форми управління в Україні — Правління “из шести персон”, то Шаховській запропонував їм послати Анні Іванівні “благодарственную челобитную”. Зрештою чолобитна була написана, генеральні старшини її підписали, але тут генеральний суддя Михайло Забіла став говорити Шаховському, чи не можна затримати чолобитну до тих пір, поки не з’їдуться до

Глухова всі полковники. Шаховській відповів відмовою, мовляв, досить того, що підписалися генеральні старшини. Але прохання Забіли викликало підозру у Шаховського, російський можновладець став таємно вивідувати про причину цього прохання. Нарешті генеральний писар Турківський сказав правду: говорив йому секретно генеральний суддя Борозна, ніби у грамоті цариці нове правління Україною призначене **лише до обрання нового гетьмана** й тому в “благодарственной челобитной” слід просити про призначення виборів нового гетьмана. Занепокоєний Шаховській писав до Петербурга: “Кому они гетманом быть желают, того подлинно я знать не могу, а видно, что они гетмана желают”¹⁴.

Це стурбувало царський уряд. 27 травня Шаховській отримав “іменний указ” “о прибытии ему на некоторое время из Малороссии в С.-Петербург”, доручивши на час своєї відсутності правління справами в Гетьманщині майору Хрущову¹⁵. На час прибуття Шаховського до Петербурга до Кабінету міністрів надійшов рескрипт цариці Анни Іванівни: “Господа кабинет-министры! Рассудили мы за благо послать к вам кн. Шаховского для представления нужных его украинских дел; того ради, по получении сего, собрав все его старые и новые доклады и доношения, рассмотрите и, обще советовав, положите обо всем надлежащую резолюцию, с которой для апробации быть к нам немедленно”¹⁶. Кабінет міністрів у результаті консультацій з Шаховським й пересвідчившись, що з-поміж рядових козаків і посполитих ніяких “противенств” і “шатостей” не помічається, робить корекцію в політиці щодо України в бік її “ужесточения”. Передовсім царизм кладе край ілюзіям (що мали місце у старшин) про тимчасовий характер Правління на чолі з Шаховським. 17 червня 1734 р. видано Сенатом указ: “Во учрежденное в Малой России Правление, в посылаемых ... о всяких делах указах писать так, как в данной оному Правлению, за подписанием Е. И. В. собственной руки, Инструкции написано: “Правлению Гетманского уряда”¹⁷. У липні 1734 р., зважаючи на прохання Шаховського, видано указ: про збереження в Глухові створеної ще 31 січня 1734 р. Канцелярії міністерського правління — “**для секретных и других ... показанных дел**” (підкреслено нами. — Л. М.), яка підпорядковувалася новоутвореній у складі Сенату Канцелярії малоросійських справ¹⁸. Це посилювало таємний контроль царизму за старшинами та настроями в суспільстві Гетьманщини.

Найповніше всю систему політики російського уряду в Україні-Гетьманщині відзеркалює “Высочайше утвержденная секретная инструкция”, видана Шаховському “по управлению Малой Россиею, по которой, будучи в Малой России, поступать надлежит” від 13 вересня 1734 р. Наказуючи Шаховському “смотреть накрепко, чтоб как в главных делах, так и в прочих какой противности не было, и народ к тому побуждаем от кого не был и разведывать того накрепко всякими способами”, таємна інструкція вимагає “немедленно о том доносить”, а в крайньому випадку, “буде для отписывания времени не будет, чинить, что надлежит по своему рассмотрению; и ежели в таком случае явится кто из старшины и из полковников, и их брать под караул, и не допускать того зла до расширения”. В питаннях кадрової політики в Гетьманщині інструкція рекомендує: “Усматривать во всяких обхождениях, кто из старшин и из козаков к Нам и к стороне Нашей доброжелательны, и какого уряда достойны, и в такой случай, когда придет где полковникам и старшине перемена, усматривать вам, чтобы в те чины верные и доброжелательные нам люди произведены были, и таковых, обще с генеральною старшиною, в кандидаты писать в Сенат, в Канцелярию малороссийских дел, в **Кабинет Наш, кому из тех кандидатов пристойнее быть, доносить секретно**” (підкреслено нами. — Л. М.). З

метою внести ще більший розкол в українське суспільство, налаштовуючи рядове козацтво і поспільство проти старшин, інструкція наказує: “Пристойным образом внушать малороссийскому народу, а паче козакам, что Наше И. В. содержим их в милости своей при данных им от Нас милостивых привилегиях, а ежели им от генеральной старшины и от полковников, також от полковой старшины и от сотников будут тягости, как в накладе вина и в прочих питьях, и в съестных припасах, и в сборе денег, в работе, и в привращении козаков в подданство, то б они били челом на них в том, как о сем выданными в 1728 г. указы опубликовано”. При цьому навіть наказується “оборонять от тягостей и обид козаков и прочих жителей малороссийского народа, хотя от козаков и челобитья не будет”. На випадок народного невдоволення й ремствування з приводу нових податків інструкція радить пояснювати, “для чего тот сбор в войсковой скарб собирать”, а “другим наедине говорить ... что как те все сборы были в ведомстве гетманов”, то, мовляв, “собранными деньгами сборщики корыстовались (використовували у власних цілях. — Л. М.) и расход всем тем с народа собираемым деньгам был непорядочный, по одной только гетманской воле, а в войсковом скарбе ничего не оставалось; и, одним словом, **сказать, что все непорядочно было, но еще несносная и немалая обида** (підкреслено нами. — Л. М.) ... и объявлять, что многие с них поборы, которые сбираны при гетманах (відомо, що податковий гніт в небачених раніше розмірах зріс саме у часи Малоросійської колегії, створеної за Петра I. — Л. М.), к полегчению всемилостивейше сложить... соизволили”. Щоб ще більше дискредитувати в очах українського народу гетьманське правління, інструкція зазначає: “Надлежит всякими удобовозможными способами внушить малороссийскому народу, что какие в бытность гетманов чинились партикулярным домам обиды и разорение, как в отнятии маетностей, так и в награждении их непорядочно, а ныне Мы всемилостивейше свое намерение имеем всех верных наших малороссийского народа, за службы и верность их, милостию своею и награждением деревень не оставит”. Обіцяючи старшині нові земельні пожалування за вірну службу, царський уряд в інструкції остаточно кладе край її сподіванням на відновлення гетьманства: “Ежели тамошня старшина, — наказується Шаховському, — будут намерения свои показывать, или просить о выборе гетмана, то надлежит пристойным образом советом своим ... от того отвращать и при том проводить и смотреть недреманым оком, кто из старшины в те гетманы будут желательны и не будут ли собирать челобитен ... то в Кабинет Наш о том немедленно доносить”¹⁹.

Невдовзі, задовольняючи домагання Шаховського, царизм відходить від проголошеного ним же принципу колегіальності в управлінні Україною, надаючи Шаховському право одноосібно вирішувати найважливіші (таємні) справи. 21 квітня 1735 р. надійшов указ Сенату, в якому, зокрема, зазначалося: “Посылаемых в Сенат из Генеральной войсковой канцелярии о разных делах доношениях, в которых секрету находится не будет, ему, генерал-лейтенанту (Шаховському. — Л. М.), мнения свои показывать обще со всеми присутствующими в Генеральной войсковой канцелярии членами, а ежели случатся во оной Канцелярии **секретные дела, о которых другим и знать не подлежит, и об оных делах токмо одному ему, генерал-лейтенанту, мнение свое объявлять** (підкреслено нами. — Л. М.)”²⁰. 24 квітня надійшов новий указ — про право Шаховського одноосібно вирішувати також важливі кадрові питання: “Впредь на упалые места старшин представлять кандидатов, а кто из тех кандидатов к тому достойнее, о том в Кабинет Нам по данной вам инструкции писать секретно, а чтоб старшинам подавать челобитье, показывать, кого из кандидатов производит

(призначати на “уряди”. — Л. М.), того впредь в обычай не виводить...”²¹. Таким чином, Шаховської, формально перший член Правління гетьманського уряду, фактично ставав одноосібним правителем України-Гетьманщини.

Отже, в 1733—1735 рр. — у сумнозвісні часи “Біронівщини” — царизм зробив рішучі кроки по шляху обмеження автономії України, поставив її управління під свій повний контроль. При цьому уряд цариці Анни Іванівни розумів, що здійснює ризиковані політичні дії в умовах ускладнення зовнішньополітичного становища Росії (зокрема, наближення російсько-турецької війни), але розраховував (і не безпідставно), що кардинальні зміни в управлінні Гетьманщиною не загрожуватимуть його позиціям у ній завдяки умілому використанню психології наївного монархізму козаків і селян. До того ж український народ, стомлений безконечними війнами та деморалізований політикою терору царя Петра, був не в змозі активно реагувати на всі ці зміни, а національну еліту — в особі старшини, — не менш деморалізовану, можна було легко привернути на свій бік “царськими милостями” — маєтностями, чинами й привілеями, наданням прав російського дворянства тощо.

¹ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. — Кн. X. — Т. 20. — М., 1963. — С. 578—579.

² Цит. за: Соловьев С. М. Указ. соч. — С. 580.

³ Там же. — С. 580—581.

⁴ Сборник имп. Русского исторического общества (далі — Сборник РИО). — Т. 108. — Юрьев, 1900. — Док. № 14. — С. 22—23.

⁵ Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗ). — Т. IX. — СПб, 1830. — Док. № 6539. — С. 260—261.

⁶ Сборник РИО. — Т. 108. — Док. № 16. — С. 24—25.

⁷ Там же. — С. 26.

⁸ ПСЗ. — Т. IX. — Док. № 6540. — С. 261—262.

⁹ Там же. — Док. 6542. — С. 263.

¹⁰ Там же. — Т. 108. — Док. № 35. — С. 53—56.

¹¹ Матушевский Ф. Сборник имп. Русского исторического общества // Киевская старина. — 1901. — Т. 74. — С. 36—39.

¹² Сборник РИО. — Т. 108. — Док. № 35. — С. 55—57.

¹³ Там же. — Док. № 39. — С. 72.

¹⁴ Соловьев С. М. Указ. соч. — С. 583.

¹⁵ Сборник РИО. — Т. 108. — № 78. — С. 182.

¹⁶ Там же. — Док. № 103. — С. 279.

¹⁷ Там же. — Док. № 6589. — С. 353.

¹⁸ Там же. — Док. № 6608. — С. 379—380.

¹⁹ Сборник РИО. — Т. 108. — Док. № 131. — С. 369—371; Киевская старина. — 1901. — Т. 74. — С. 40—41.

²⁰ ПСЗ. — Т. IX. — Док. № 6722. — С. 510—511.

²¹ Там же. — Док. № 5725. — С. 512.